

VIRTUS

24 | 2017

Yme Kuiper

Trouw aan de keizer

Dagboeken van een vleugeladjutant

236

Sigurd von Ilsemann, *Wilhelm II in Nederland 1918-1941. Dagboekfragmenten bezorgd door Jacco Pekelder en Wendy Landewé* (Soesterberg: Uitgeverij ASPEKT, 2015, 549 p., ill., index).

31 juli 1934. Vandaag bij het houthakken herinnerde de keizer mij eraan dat twintig jaar geleden de wereldoorlog uitbrak. 'U hebt geen idee hoe vreselijk in die dagen de verantwoordelijkheid op mij drukte, waarbij elk uur, elk nieuw telegram de moeilijkste beslissingen eiste, beslissingen waarvoor ik tegenover mijn hele volk verantwoordelijkheid droeg. En hoe heeft dit volk, waarvoor ik alles gaf, mij bedankt!'

Aan het woord is hier Wilhelm II (1859-1941), de voormalige Duitse keizer uit het Huis Hohenzollern, die op 10 november 1918 vanuit zijn hoofdkwartier in het Belgische Spa naar Nederland vluchtte, nadat zijn generale staf hem duidelijk had gemaakt dat de oorlog voor Duitsland was verloren en hij zelfs niet veilig zou zijn in eigen land vanwege een dreigende burgeroorlog. Zijn gesprekspartner is zijn vleugeladjutant, Sigurd von Ilsemann (1884-1952). Pas in september 1918 was deze jonge officier bij hem in dienst getreden. Nu, op kasteel Doorn, het Nederlandse ballingsoord van de keizer sinds 1920, was hij dat nog steeds. Inmiddels was Von Ilsemann door de keizer van kapitein tot majoor bevorderd en in oktober 1920 getrouwd met de Nederlandse edelvrouw Elisabeth gravin van Aldenburg Bentinck (1892-1971), bij wie hij drie zonen zou krijgen. Het paar woonde op kasteel Amerongen, dat eigendom was van Elisabeths vader graaf Godard van Aldenburg Bentinck. Deze weduwnaar had aanvankelijk de keizer en zijn gevolg gastvrij gehuisvest op dit kasteel, van 11 november 1918 tot medio mei 1920.

Bovenstaand citaat slaat op het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog op 31 juli 1914. Tot op de dag van heden debatteren historici met elkaar over wie schuldig is aan het losbarsten van deze immense tragedie, die op 11 november 1918 eindigde met dertig miljoen doden. Nog altijd, ondanks vele genuanceerde tegengeluiden, staan Duitsland en zijn keizer (r. 1888-1918) bovenaan de lijst. Onlangs vond op kasteel Amerongen een fictief strafproces plaats waarin juridische deskundigen nogmaals de schuld van de keizer onderzochten. Dat resulteerde in ieder geval in de boekuitgave *Het proces tegen Wilhelm II* (Tielt, 2016). Hoezeer Frankrijk en Engeland na de oorlog ook aandrongen op berechting door een internationaal strafhof – ‘Hang the Kaiser!’, zoals de Britse premier Lloyd George graag uitriep bij verkiezingsbijeenkomsten – het neutrale Nederland weigerde zijn uitlevering. De rechters in het genoemde tribunaal van 2016 waren opvallend mild voor de keizer: alleen de schending van de Belgische neutraliteit werd Wilhelm aangerekend. Vanzelfsprekend is het maar de vraag in hoeverre zo’n retrospectief proces ons historisch inzicht in de Eerste Wereldoorlog én het aandeel van de keizer daarbij daadwerkelijk vergroot.

237

Wat leren ons in dat opzicht de hier besproken *Dagboekfragmenten* van Von Ilseman, die de vleugeladjutant van september 1918 tot juni 1941 bijhield op zijn typemachine? Veel – maar slechts tot op zekere hoogte. Zo weten we nu dat de keizer de eerste jaren van zijn gedwongen verblijf in Nederland voortdurend bezig is geweest in woord en geschrifte zijn zogeheten schuld aan het uitbreken van de wereldoorlog te ontkennen. Daarnaast bleef hij hopen op een terugkeer naar Duitsland en een machtsherstel. Sterker nog, Wilhelm trad in zijn omgeving nog steeds op als Duitse keizer. En zo werd hij door die omgeving, dat wil zeggen zijn eigen staf en huispersoneel, ook behandeld. Vooral interessant is de relatie van de dagboekschrijver zelf tot de keizer. Wat dacht Von Ilseman over zijn chef? Op verschillende plaatsen in het dagboek krijgen we daar zicht op. Toch rijst het vermoeden dat de schrijver zich inhield. Het lijkt er haast op dat hij zijn ambivalenties tegenover de keizer zelf niet voldoende onderkent. Was hij daarvoor te veel de Pruisische beroepsmilitair geworden, die zijn emoties in toom moest houden?

Het portret dat de inleider van de uitgave, Jacco Pekelder, van Sigurd von Ilseman zelf schetst, is opvallend summier. Zo vermeldt hij dat deze in het Noord-Duitse stadje Lüneburg is geboren, en dat zijn vader een luitenant-generaal in Pruisische dienst was die door de keizer in 1908 in de adelstand werd verheven. Zelf was de jonge Sigurd op zijn tiende naar Berlijn gestuurd om officier te worden. In 1914 vocht hij als brigadeadjudant in Vlaanderen, raakte gewond bij Ieper en kreeg het IJzeren Kruis vanwege zijn getoonde dapperheid. Daarop volgde een aanstelling bij de Generale Staf en werd hij verbindingsofficier tussen het oppercommando en het keizerlijke hoofdkwartier. In augustus benoemde Wilhelm II hem tot zijn vleugeladjutant. Daarin kon ook de Generale Staf zich vinden, want – zoals Von Ilseman zelf noteerde in zijn dagboek – ‘men’ dacht dat hij een ‘kalmerende invloed’ op de keizer had, die regelmatig kampte met emotionele uitbarstingen. De informatieve inleiding (met prima titel: ‘Leven in een luchtkasteel’) geeft helaas niet veel prijs over Von Ilsemans achtergrond. Het dagboek bevat aanwijzingen dat hij het de keizer kwalijk nam dat deze zo veel van hem vergde: lange werktijden, overbodige opdrachten, lange voorleessessies van de kranten. Ook had Wilhelm geen oog voor de kwakkelende gezondheid van zijn adjutant – Von Ilseman had al in de oorlog een darminfectie opgelopen die steeds opnieuw opspeel-

de. Verder verveelde hij hem met ellenlange monologen aan tafel of bij het houthakken in Amerongen of Doorn. Een passage uit de aantekeningen van 28 mei 1928 is hier het citeren waard: 'Vandaag bij het hooien hield ik me bij uitzondering niet bezig met het wegrijden van het gemaaid gras met een kruiwagen, maar harkte ik de resten, die waren blijven liggen, bij elkaar. Z.M.: "U degenereert hier in Nederland ook als ik dat zo met vroeger vergelijk!"' Von Ilseman schrijft dan verder: 'Nee, veel plezier geeft het zeker niet als men nu al bijna tien jaar hout hakt, bloemen plukt of water giet. God weet dat het mij soms barbaars zwaar valt, vooral als ik daarbij nog last van galpijnen heb! De andere heren zijn hier maar een week of zes per jaar, maar door in de beste jaren van zijn leven, jaar in jaar uit en elke dag weer, zulk werk te doen, vergaat de zin en passie zo nu en dan. Maar daaraan zal de hoge heer wel niet denken.' De 'hoge heer', zo noemde Von Ilseman de keizer meestal in zijn dagboek.

238

Wat wilde de adjudant eigenlijk met zijn dagboek? Dat hij zijn aantekeningen belangrijk vond, bewijst het gegeven dat hij ze begin 1940 ging verbergen, omdat de inmiddels uitgebroken nieuwe wereldoorlog Nederland naderde. Soms geeft hij aan dat hij de historische waarheid wil dienen of vergelijkt hij zijn geschrift met dat van anderen. Op 11 februari 1931 verwijst Von Ilseman naar de memoires van Bernhard vorst von Bülow (1849-1929), de voormalige rijkskanselier en Pruisisch minister-president. Von Bülow was in het begin van de twintigste eeuw de grote man van de Duitse *Weltmachtpolitik* geweest. Boeiend is dat Von Ilseman de in Doorn *kaltgestellte* keizer qua persoon vergelijkt met het beeld dat Von Bülow van hem schetst in zijn vooroorlogse glorie-tijd. De keizer zelf is gelijk gebleven, vindt hij. Alleen, zo voegt de adjudant daar terecht aan toe, 'zijn [de keizers] daden waren toen van grotere betekenis en hadden gevolgen, terwijl ze nu geen schade meer aanrichten.' Daarop volgt dan weer zijn ambivalentie: 'Ook de vele goede eigenschappen van deze wonderlijke, eigenaardige mens en de zo gecompliceerde natuur van de keizer haalt Bülow steeds weer aan.' Om dan ten slotte met zelfironie en zelfinzicht op te merken: 'Hoe prachtig is dit allemaal geschreven. Met schaamte bedenk ik hoe erbarmelijk daartegenover mijn dagelijks geschrijf hier is. Maar de gave van een vloeiende, gestileerde schrijfstijl is mij door moeder natuur onthouden. Hiervan ben ik mij bewust. Daarom beperk ik mij bij mijn aantekeningen tot de nuchtere weergave van wat ik beleefd heb. De waarde van deze notities zit meer in de nauwkeurigheid, vooral omdat ik wat ik heb meegemaakt en gehoord, meestal nog dezelfde dag opschrijf.' Al op 1 januari 1928 schreef Von Ilseman dat hij minder uitvoerig ging noteren, 'want per slot van rekening is alles [hier in Doorn] min of meer een herhaling.' Toch wilde hij dagelijks schrijven, 'omdat dergelijke aantekeningen alleen van waarde zijn wanneer zij absoluut waar, betrouwbaar en actueel zijn.' Kort daarna, op 4 januari 1928, sprak hij met Ulrich baron von Sell (1884-1945), vermogensbeheerder van de keizer, Pruisisch officier en in juli 1944 betrokken bij de aanslag op Hitler. Deze meende dat de keizer ondanks al zijn tegengestelde uitlatingen drommels goed wist dat het uitzicht op de troon niet zo groot was als hij aan anderen voorhield. Nee, het was het beste dit onderbewustzijn bij de keizer maar te versterken. Toch lukt dat hem (en ook Von Ilseman) niet.

Staan de eerste jaren van het dagboek vooral nog in het teken van de spanningen rond de mogelijke uitlevering van de keizer, de dood van zijn echtgenote Auguste Victoria (1858-1921) en het hertrouwen (al in 1922) met Hermine, een Duitse weduwe en geboren prinses Reuss (1887-1947), in de jaren daarna overheersen de vele verwickelingen bij de Hohenzol-

Wilhelm II in het park van Huis Doorn, september 1933 (foto Oscar Tellgmann / coll. Stichting Huis Doorn)

lens en de dreigende, zo niet al geslaagde, nazificatie van een deel van de familie. Het wordt voor de keizer steeds lastiger om vanuit Doorn als *chef de famille* op te treden binnen een kring van verwanten waarvan het grootste deel in Duitsland was gebleven. Voordat hij naar Duitsland terugkeerde was kroonprins Wilhelm enkele jaren geïnterneerd geweest op het eiland Wieringen. Net als zijn jongere broer August Wilhelm, die al voor 1933 voor de nazi's koos, meende hij aanvankelijk ook nog zich te kunnen verstaan met Hitler c.s. Waar over de eerste jaren nog gezegd kan worden dat veel plaatsvond in de directe omgeving van Von Ilseman (waarbij de periode op Amerongen veel spannender oogt dan die in Doorn), speelden relevante zaken zich daarna nagenoeg alleen nog op afstand, in Duitsland, af. Voor de adjudant wordt het steeds meer houthakken en luisteren, zogezegd. Dit alles maakt de lezing van het hele boek van ruim vijfhonderd bladzijden tot een zekere beproeving, wat niet wegneemt dat het *gefundenes Fressen* blijft voor Wilhelm II-vorsers.

Is daarmee vanuit het perspectief van de adelsgeschiedenis alles over deze uitgave gezegd? Zeker niet. Zo reikt het dagboek heel wat relevante inzichten aan, allereerst met betrekking tot de hoge adel. Opvallend is hoe koningin Wilhelmina afstand bleef bewaren van de voormalige Duitse keizer, dit tot grote verontwaardiging van Wilhelm (en de keizerin). Wilhelmina's echtgenoot prins Hendrik, daarentegen, zocht al vrij vroeg contact met de keizer en zou deze naderhand een aantal malen ontmoeten. Ook koningin-moeder Emma onderhield hartelijk schriftelijk contact en kwam op de thee te Doorn, terwijl haar broer, vorst Waldeck, ook aldaar werd ontvangen.

240 De adellijke familie waarmee de keizer in Nederland het meest te maken had was de familie Bentinck: *Hohe Adel*, volgens het Duitse adelsrecht. Al voor de oorlog, in augustus 1909, hadden Wilhelm en zijn echtgenote een familiebezoek gebracht aan Huis Middachten in De Steeg. Daar woonden W.C.Ph.O. Graf von Aldenburg Bentinck (1848-1912), lid van het Württembergse Herrenhaus, en zijn echtgenote M.C. barones van Heeckeren van Wasenaer (1855-1912), eigenares van kasteel Weldam en een groot huis op het Haagse Lange Voorhout. Al hun vier kinderen waren bij het bezoek aanwezig; zo ook de latere erfgenaam van Middachten, W.F.C.H. graaf van Aldenburg Bentinck (1880-1958), de neef van Godard graaf van Aldenburg Bentinck, zoals eerder vermeld de eigenaar van Huis Amerongen (en de latere schoonvader van Von Ilseman). Deze Aldenburg Bentinck op Middachten was in 1909 al luitenant in het Pruisische regiment Gardes du Corps. Pas in 1920 en 1924 werden Godard Bentinck van Amerongen en zijn neef Bentinck van Middachten ingelijfd in de Nederlandse adel, waarna de titel van graaf overging op alle wettige afstammelingen. Daarvoor bezaten ze al de Britse en Duitse nationaliteit. Het ging de keizer en keizerin echt om een privé- en familiebezoek. De oud-minister van Buitenlandse Zaken, mr. W.H. de Beaufort, merkte er in zijn dagboek over op dat het hof van Wilhelmina en Hendrik zich voorbijgestoken voelde omdat het Loo te klein behuisd was om de keizer op niveau te ontvangen. In 1923 zou de keizer, vanuit Doorn, Middachten opnieuw bezoeken en hij deed dat voor de laatste maal in 1935.

Tot de meest intrigerende en spannendste passages in Von Ilsemanns dagboek behoren die over de vlucht van de keizer naar Nederland in november 1918. Dat gebeurde met de keizerlijke trein en vier auto's, vanuit nachtelijk Spa. Nog in diezelfde nacht had de keizer in de restauratiewagen van de trein verklaard: 'Ik kan mij nog altijd niet verenigen met het besluit naar Nederland te gaan! Wat als nu daar het bolsjewisme uitbreekt.' Zijn officieren probeerden hem gerust te stellen: 'Daar zal het niet komen en indien toch, dan in een veel mildere vorm.' De dag erop, pas tegen middernacht, kwam voor hem het verlossende bericht: de Nederlandse ministerraad had eenstemmig besloten hem asiel te verlenen; de eerste drie dagen zou hij bij graaf Bentinck in Amerongen logeren. Von Ilseman verklaart: 'Direct greep men naar de "Gotha" om vast te stellen welke Bentinck dit was en in welke familieomstandigheden hij stond met de graaf Bentinck die de majesteiten in 1909 in Middachten als zijn gasten had ontvangen.' De reis naar Amerongen typeerde onze dagboekschrijver als 'een dag vol smaad en schande'. Nu bleek hoe gehaat de keizer wel was, ook in Nederland. Toppunt van belediging, aldus Von Ilseman, was dat iedereen in het gevolg van de keizer niet alleen wapens maar zelfs sabel moest afgeven. De toon veranderde pas toen hij de ontvangst op het 'prachtige, oude slot' beschreef. Hier stonden 's avonds gereed: graaf Bentinck, zijn drie zo-

nen, een broer Bentinck (van het naburige Slot Zuylestein), de Commissaris van de Koningin in Utrecht graaf Lynden van Sandenburg, en de burgemeester van Amerongen jonkheer Van Weede, allen in smoking, alsook de dochter des huizes (Von Ilsemanns latere echtgenote) en haar nicht. Aan de fraai gedekte eettafel werd daarop een groots diner opgediend 'met veel gangen en de beste wijnen'. Dit was weer helemaal 'onder ons'.

Namens de Nederlandse regering had graaf Lynden van Sandenburg de vrome Bentinck onder druk gezet om zijn huis ter beschikking te stellen. Zijn oudste zoon Carlos, ook aanwezig op Middachten in 1909, had zijn vader voorgehouden dat de Bentincks niet alleen in glorie-dagen de keizer ontvangen hadden, maar ook nu hij gevallen was gastvrijheid moesten verlenen. Aldus geschiedde – alleen de drie dagen werden anderhalf jaar. Nooit zou Godard Bentinck enige financiële tegemoetkoming krijgen voor het langdurige onthaal. Wel toonde de keizer hem bij gelegenheid zijn dankbaarheid. Op 28 november 1918 zou Wilhelm II op Amerongen zijn troonsafstand tekenen.

Veel bewegingsvrijheid had de keizer niet in Nederland – niet op Amerongen en ook niet op Huis Doorn. Het laatste had hij in augustus 1919 voor een half miljoen gulden gekocht van de barones van Heemstra-de Beaufort. Daarna zou hij nog eens 850.000 gulden steken in aanpassingen en uitbreidingen van huis en landgoed. Ook zijn op Wieringen geïnterneerde oudste zoon, kroonprins Wilhelm, had beperkte bewegingsvrijheid. De locatie Doorn was gekozen vanwege het landgoedkarakter en de tamelijke beslotenheid. Het was Von Ilsemann die de ware band met Amerongen ging onderhouden; hij tenniste er al vroeg met de dochter des huizes Elisabeth, nam deel aan de jachtpartijen van haar vader en woonde er na zijn huwelijk, als de keizer hem niet vasthield te Doorn. Opvallend is dat Wilhelm weinig Nederlandse edellieden te Doorn ontving, als we tenminste mogen afgaan op het dagboek. Wie er wel kwam deed dat meestal uit hoofde van zijn bestuurlijke en toezichthoudende functie: de burgemeester, de commissaris van de koningin of een vertegenwoordiger van de regering. Zelf ontving de keizer graag professoren van allerlei slag, liefst die met archeologische en religieuze kennis. Zijn favoriet was de Duitse volkenkundige en afrikanist Leo Frobenius (1873-1938), die hij ook vele orden toekende.

Om het Huis Doorn te meubileren was er een trein met vijftig wagons met keizerlijk bezit uit Duitsland naar Nederland gekomen. Daaronder bevonden zich zelfs nog meubels van Frederik de Grote. Ook in Nederland liet de keizer zich rondrijden in de Mercedes waarmee hij ooit de slagvelden van Europa had bezocht. Verder noteerde Von Ilsemann nauwkeurig wanneer de keizer op grote stafkaarten in Huis Doorn de vorderingen van oprukkende legers bijhield, van de Italianen in Abessinië, van de door hem bewonderde Franco in de Spaanse Burgeroorlog en van de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog – wat heet, van *zijn* leger en niet dat van Hitler, die hij vooral afwees als *Führer*. In Wilhelms ogen was Hitler slechts een korporaal die zich aanmatigde keizer te zijn.

Ook in Doorn voelde de keizer zich, ondanks de verloren oorlog, nog hoofd van de adellijk-militaristische elite in Duitsland. Graag verdiepte Wilhelm II zich met voor zich een hele verzameling van kaarten in de door Duitse legers gewonnen veldslagen uit de afgelopen wereldoorlog. Voor de op het nippertje gewonnen Slag bij Tannenberg tegen de Russen van eind augustus 1914 bezat hij de grootste interesse. Hij wilde aantonen dat de grote reputatie die zijn veldheren Paul von Hindenburg (1847-1934) en Erich Ludendorff (1865-1923) hier-

door bij het Duitse volk hadden verworven volkomen onterecht was. Zij werden de helden, een status die Wilhelm II zelf zo graag had willen hebben. Met Hitler was Ludendorff later het brein geweest achter de *Bierkellerputsch* in het München van 1923. Hindenburg had de keizer in november 1918 voorgehouden dat hij snel naar Nederland moest vluchten. Achteraf een onnodig en *oneervol* advies, volgens Wilhelm, een grandioze blunder die Hindenburg lange tijd niet wilde toegeven.

Het dagboek van Von Ilseman begint met aantekeningen, die gemaakt zijn te Spa op 12 september 1918. Daarin vermeldt hij dat hij eind augustus nog met de keizer in het zomerpaleis Wilhelmshöhe bij Kassel verbleef. Op 2 september ontving Von Ilseman aldaar telefonisch het bericht dat de vijand de Siegfriedlinie was binnengedrongen. Hij was nu degene die de keizer het slechte nieuws mocht vertellen. De keizer sloeg bij het aanhoren ervan met de vuist op tafel en stootte luidkeels uit: 'Nu hebben wij de oorlog verloren, arm vaderland!' Onmiddellijk gaf hij de schuld ervan aan Hindenburg en Ludendorff.

242 De grootste slag die Hitler de oude keizer toebreacht was een verordening in september 1935. Deze hield in dat niet langer de oude Duitse (zwart-wit-rode) vlag maar de hakenkruisvlag voortaan de Duitse natie symboliseerde. Snikkend sprak de keizer daarover zijn diepe verontwaardiging uit tegenover zijn vertrouweling Sell en voegde daaraan toe dat er nu geen enkele hoop meer was op zijn terugkeer naar Duitsland. De nazi's wilden de keizer en zijn mogelijke Duitse aanhangers het nog eens goed inpeperen. Op alle eigen bezittingen van de keizer moest voortaan gevlagd worden met het hakenkruis en wee de Hohenzollerns die nu het Duitse leger wilden verlaten – ze zouden uit Duitsland worden verbannen en al hun bezit geconfisqueerd. De keizer en de zijnen in Duitsland zaten in de klem van de nazi's. Al was de hoge nazi Hermann Göring twee keer te gast geweest te Doorn (in januari 1931, toen ook ontvangen op Amerongen, en nog eens in mei 1932) en was Wilhelms tweede echtgenote lange tijd op de hand van de nazi's geweest, in feite hadden Hitler c.s. de Hohenzollerns alleen voor hun eigen machtsspel willen gebruiken. Zo stoorde Hitler zich ook mateeloos aan de voormalige keizer, omdat deze hem nooit had gefeliciteerd met zijn overwinningen. Pas op 17 juni 1940 zond Wilhelm een telegram waarin hij Hitler en het Duitser leger gelukwensde met de militaire overwinning op Frankrijk. Ruim een week later liet Hitler weten die keizerlijke felicitatie op prijs te stellen.

Duizenden bomen heeft Wilhelm II in zijn leven omgezaagd. In dit verband veelzeggend, want er is ook heel veel papier gespendeerd aan zijn biografie, aan zijn daden en ideeën, zo niet aan zijn hersenspinsels. Wat het dagboek van Von Ilseman daaraan toevoegt lijkt misschien op het eerste gezicht veel feiten en weinig inzicht. Misschien moeten we de zaak hier echter omkeren. De vleugeladjutant geeft wel degelijk enig inzicht in de psyche van de voormalige keizer, terwijl er over de zogeheten feiten van oorlog, macht en eer waarvan zijn naam is verbonden nog heel veel vragen te stellen zijn. Hiermee zijn we terug bij het citaat waarmee dit recensieartikel begon. De aantekeningen van die julidag in 1934 lopen nog door. Von Ilseman haalt vervolgens hofmaarschalk Schwerin aan, 'die terecht zegt, hij [Wilhelm II] wilde de oorlog nooit, zijn ideaal was om verdere keizermanoeuvres te houden (...) of, wat hem ook uitermate veel plezier doet, in het uniform van een Engels vlootofficier bij de Engelse kust manoeuvres met zijn vloot houden en daarna de Theems opvaren en overal bewonderd worden. Maar de ernst van de oorlog, nee, dat wilde hij zeker niet.' Kun-

nen we dan stellen dat Wilhelm II eigenlijk geen keizer wilde *zijn*, maar alleen wilde *spelen*? Na lezing van Von Ilsemanns dagboek zou ik dat niet willen beweren. Integendeel zelfs.

Dit is niet de eerste keer dat dit egodocument in het Nederlands verschijnt. Dat gebeurde eerder al in 1969. Bij deze nieuwe uitgave gaat het om een grondige, nieuwe vertaling van de oorspronkelijk Duitse tekst. Hier en daar zijn in de tekst bovendien aantekeningen toegevoegd van Elisabeth van Aldenburg Bentinck, de echtgenote van de dagboekschrijver. Die betreffen vooral gebeurtenissen op kasteel Amerongen, maar geven niet veel zicht op de persoonlijkheid van de keizer of die van haar man. Veel nuttiger zijn de explicerende noten en het register. Jacco Pekelder heeft bovendien een goede, evenwichtige inleiding bij het boek geschreven. Daarin komt veel recente literatuur aan bod die soms wel explicieter besproken had kunnen worden. Te denken valt hier aan de terecht genoemde studies van Christopher M. Clark (onder andere het meesterlijke *The sleepwalkers. How Europe went to war*, Londen 2012) en zeker ook het boek van Patrick Dassen (*Sprong in het duister. Duitsland en de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam 2014). Ook het in 2015 verschenen *Oorlogsenthouiasme. Europa 1900-1918* (Amsterdam) van Ewoud Kieft valt hier te noemen. Prijzenswaardig is de aandacht van Pekelder voor wat hij in zijn inleiding noemt ‘de charismatisering van het keizerschap’ – een inzicht ontleend aan de Duitse socioloog Max Weber. Zoals bekend draait het Weberiaanse charisma-begrip om de bijzondere band tussen leider en volgelingen: zonder loyale volgelingen geen charismatisch gezag. Op die manier bekeken wordt begrijpelijk dat Von Ilsemann ondanks al de door hem geconstateerde onhebbelijkheden en zwaktes van Wilhelm II, toch – in Pekelders woorden – een ‘vertrouweling voor het leven’ van de keizer bleef. Minder duidelijk is wat er de laatste jaren, na de dood van Wilhelm in juni 1941, met Von Ilsemann zelf gebeurde. Zijn dagboek houdt op bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, begin september 1939, toen hij gedwongen uit dienst van de keizer trad. De aan het dagboek toegevoegde Epiloog, die de jaren 1940-1941 bestrijkt, is gebaseerd op brieven, notities en korte overzichten.

Het werd nog veel stiller in Huis Doorn. Na de dood van de keizer ging Von Ilsemann in opdracht van de kroonprins het landgoed beheren. In juni 1952 maakte de voormalige vleugeladjutant zelf een einde aan zijn leven – nota bene in het poortgebouw van Huis Doorn – na een periode van ernstige lichamelijke verzwakking. Onmiddellijk na de oorlog werd door hoogwaardigheidsbekleders een verklaring opgesteld waaruit bleek dat Von Ilsemann zich in oorlogstijd voorbeeldig had gedragen. Hij had gepast afstand bewaard van de bezetter en van Nederlandse nationaal-socialisten. ‘Tragisch’ is het woord dat past bij een karakterisering van zijn leven.

- Adel en heerlijkheden in Québec. De opkomst en het voortleven van een sociale groep en een feodaal instituut (ca. 1600-2000) 9
Benoît Grenier en Wybren Versteegen
- Handel in heerlijkheden. Aankoop van Hollandse heerlijkheden en motieven van kopers, 1600-1795 31
Maarten Prins
- Beschermd en berucht. De manoeuvreerruimte van jonker Ernst Mom binnen het rechtssysteem van zestiende-eeuws Gelre 57
Lidewij Nissen
- Prussia's Franconian undertaking. Dynasty, law, and politics in the Holy Roman Empire (1703-1726) 75
Quinten Somsen
- Gutsbesitzer zwischen Repräsentation und Wirtschaftsführung. Das Gut Nordkirchen in Westfalen im 18. und 19. Jahrhundert 105
Friederike Scholten
- Adel op de pastorie. Aristocratische huwelijken van predikanten in de negentiende eeuw 129
Fred Vogelzang

24 | 2017

